

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY DRAMATIK ASARLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Karimova Gulbahor Narimonovna,

Osiyo xalqaro universiteti nazoratchi-pedagogi.

+998990711929

karimovabahora1929@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v19iB.1848>

MAQOLA HAQIDA / О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil

Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil

Jurnal soni: 19-B

Maqola raqami: 16

KALIT SO'ZLAR / КЛЮЧЕВЫЕ

СЛОВА

Mahmudxo'ja Behbudiy, dramaturgiya, leksika, leksik-semantik xususiyat, jadid adabiyoti, ijtimoiy-ma'rifiy leksika, diniy-axloqiy leksika, o'zlashma so'zlar, badiiy til, lingvopoetika

ANNOTATSIYA / АННОТАЦИЯ

Mazkur maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy dramatik asarlarining leksik-semantik xususiyatlari lingvistik va uslubiy jihatdan tadqiq etiladi. Adib dramaturgiyasi tilida qo'llangan leksik birliklarning mazmuniy tarkibi, semantik guruhlari, tarixiy-madaniy va ijtimoiy-ma'rifiy mohiyati tahlil qilinadi. Xususan, asarlar leksikasidagi umumxalq tiliga xos birliklar, ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy, diniy-axloqiy hamda milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi so'zlar, shuningdek, arabcha va fors-tojikcha o'zlashmalarning semantik-uslubiy vazifalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda tavsifiy, leksik-semantik, kontekstual va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanilib, leksik birliklarning qahramonlar nutqini individuallashtirish, davr ijtimoiy muhitini aks ettirish hamda muallifning ma'rifatparvarlik g'oyalari ifodalashdagi o'rni ochib beriladi. Tahlillar natijasida Behbudiy dramaturgiyasi leksikasi XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy tili taraqqiyoti, jadidchilik davri ijtimoiy-ma'rifiy tafakkuri va milliy til imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtirgan muhim lingvistik manba ekanligi asoslanadi.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 2 October 2026

Approved: 5 October 2026

Volume: 19-B

Paper number: 16

KEYWORDS

Mahmudkhoja Behbudi, drama, vocabulary, lexical-semantic features, Jadid literature, socio-educational vocabulary, religious and moral vocabulary, borrowed words, literary language, linguopoetics

ANNOTATION

This article examines the lexical-semantic features of Mahmudkhoja Behbudi's dramatic works from linguistic and stylistic perspectives. It analyzes the semantic structure, thematic groups, historical-cultural significance, and socio-educational characteristics of lexical units used in the language of his dramas. Particular attention is paid to commonly used vocabulary, socio-political, educational, religious-moral, and national-cultural lexical units, as well as to the semantic and stylistic functions of Arabic and Persian-Tajik borrowings. The study employs descriptive, lexical-semantic, contextual, and comparative methods of analysis. It reveals the role of lexical units in individualizing the speech of characters, representing the social environment of the period, and expressing the author's educational and reformist ideas. The findings demonstrate that the vocabulary of Behbudi's dramatic works constitutes an important linguistic source reflecting the development of the Uzbek literary language in the early twentieth century, the socio-educational thought of the Jadid period, and the expressive potential of the national language.

Kirish

XX asr boshlarida o'zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy va madaniy hayotida yuz bergan yangilanish jarayonlari milliy adabiy til taraqqiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mazkur davrda shakllangan jadidchilik harakati xalqning milliy o'zligini anglash, ilm-ma'rifatni rivojlantirish, ta'lim tizimini isloh qilish va jamiyat tafakkurini yangilashni o'zining muhim maqsadlaridan biri sifatida belgiladi. Jadid adabiyoti vakillari badiiy ijodni nafaqat estetik hodisa, balki jamiyatni ma'rifiy jihatdan uyg'otish, mavjud ijtimoiy muammolarga jamoatchilik e'tiborini qaratish vositasi sifatida ham talqin etdilar. Bu jarayonda Mahmudxo'ja Behbudiy ijodi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zbek jadidchilik harakatining yirik namoyandasi, ma'rifatparvar, publitsist va dramaturg sifatida milliy madaniyat hamda adabiyot taraqqiyotida muhim o'rinni egallaydi. Uning dramatik merosi, xususan, "Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi" dramasi o'zbek dramaturgiyasining dastlabki namunalaridan biri sifatida adabiy-tarixiy jihatdan muhim bo'lishi bilan bir qatorda, o'z davri tilining leksik imkoniyatlarini aks ettiruvchi qimmatli lingvistik manba ham hisoblanadi. Asar tilida davrning ijtimoiy munosabatlari, ta'lim va tarbiya masalalari, diniy-axloqiy qarashlari hamda milliy-ma'rifiy tafakkuri turli leksik birliklar vositasida ifodalangan.

Behbudiy dramatik asarlari leksikasini o'rganish XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy tilining lug'aviy tarkibi, uning funksional-uslubiy imkoniyatlari hamda ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida yuz bergan leksik jarayonlarni aniqlash imkonini beradi. Adib asarlarida umumxalq tiliga mansub birliklar bilan bir qatorda ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy, diniy-axloqiy, kasb-hunar va maishiy mazmundagi leksik birliklar, arabcha va fors-tojikcha o'zlashmalar, shuningdek, muayyan tarixiy davrga xos so'z va ifodalar faol qo'llangan. Bunday birliklarning semantik xususiyatlarini kontekst doirasida o'rganish ularning lug'aviy ma'nosi bilan bog'liq cheklanib qolmasdan, badiiy matndagi pragmatik va uslubiy vazifalarini ham aniqlashga xizmat qiladi.

Dramatik asar tilining o'ziga xosligi, eng avvalo, personajlar nutqining yetakchi mavqega ega ekanligi bilan belgilanadi. Muallif qahramonlarning

ijtimoiy mavqei, dunyoqarashi, ma'naviy saviyasi va ruhiy holatini ularning nutqida qo'llangan leksik vositalar orqali namoyon etadi. Shu nuqtai nazardan, Behbudiy dramaturgiyasidagi leksik birliklarni semantik guruhlarga ajratish, ularning personaj nutqini individuallashtirishdagi vazifasini aniqlash hamda muallifning ma'rifatparvarlik konsepsiyasi bilan aloqadorligini ochib berish muhim ilmiy masalalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili

Mahmudxo'ja Behbudiy dramatik asarlarining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganishda jadid adabiyoti tarixi, adibning ijodiy merosi, badiiy matn lingvistikasi va o'zbek tili stilistikasiga oid ilmiy manbalar muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Behbudiy ijodini ijtimoiy-ma'rifiy va adabiy jarayonlar bilan bog'liq holda o'rgangan B. Qosimovning tadqiqotlarida jadidchilik harakatining shakllanishi, milliy uyg'onish g'oyalari hamda ma'rifatparvar adiblarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yoritilgan [2, 15–28-b.]. Olimning Maslakdoshlar: Behbudiy, Ajziy, Fitrat asarida jadid adabiyoti namoyandalari qarashlari va faoliyati o'zaro aloqadorlikda talqin qilinadi [3, 10–24-b.]. Mazkur ilmiy qarashlar Behbudiy dramaturgiyasidagi leksik birliklarni muayyan tarixiy sharoit, ijtimoiy munosabatlar va ma'rifiy maqsadlar bilan bog'liq holda tahlil qilish uchun asos yaratadi.

Behbudiy dramatik asarlarining til xususiyatlarini o'rganishda adibning o'z asarlari birlamchi manba hisoblanadi. Tanlangan asarlar to'plamiga kiritilgan Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi dramasi XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy tili, ijtimoiy-ma'rifiy tushunchalar ifodasi va personajlar nutqining o'ziga xosligini kuzatish imkonini beradi [1]. Asarda ta'lim, tarbiya, oila, axloq va jamiyat oldidagi mas'uliyat bilan bog'liq tushunchalarning badiiy ifodasi adibning ma'rifatparvarlik qarashlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, dramadagi leksik birliklarni faqat lug'aviy ma'nosi asosida emas, balki ularning nutqiy vaziyat, personaj xarakteri va asarning umumiy g'oyaviy yo'nalishi bilan munosabatida o'rganish zarur.

Badiiy matnning lisoniy va lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etishda M. Yo'ldoshevning ilmiy ishlari muhim metodologik ahamiyatga ega. Olimning Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari asarida badiiy

matni til sathlari, kontekst va estetik vazifa munosabatida o'rganish masalalari yoritilgan [4, 15–30-b.]. Badiiy matn lingvopoetikasi asarida esa til birliklarining badiiy-estetik imkoniyatlari hamda matn mazmunini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi [5, 20–35-b.]. Ushbu qarashlar Behbudiy dramaturgiyasida qo'llangan so'zlarning nominativ ma'nosi bilan bir qatorda, ularning obraz yaratish, qahramon nutqini individuallashtirish va muallif munosabatini ifodalashdagi vazifalarini aniqlashga yordam beradi. M. Yo'ldoshevning Badiiy matnning lisoniy tahlili asari ham badiiy matn tarkibidagi til birliklarini tizimli tahlil qilish, ularning shakliy va mazmuniy xususiyatlarini aniqlash nuqtayi nazaridan tadqiqot uchun nazariy asos vazifasini bajaradi [6, 25–40-b.].

O'zbek tili stilistikasiga oid ilmiy adabiyotlar ham dramatik asarlar leksikasining funksional xususiyatlarini aniqlashda alohida o'rin tutadi. A. Shomaqsudov, I. Rasulov, R. Qo'ng'urov va H. Rustamov hammuallifligidagi O'zbek tili stilistikasi asarida til birliklarining uslubiy imkoniyatlari, nutqiy vaziyatga muvofiq qo'llanishi va ifoda vositalarining kommunikativ-estetik vazifalari yoritilgan [7, 20–35-b.]. Ushbu nazariy qarashlar Behbudiy dramalaridagi umumxalq tiliga xos so'zlar, ijtimoiy-ma'rifiy tushunchalar hamda diniy-axloqiy mazmunli birliklarning matndagi vazifalarini aniqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, Hozirgi o'zbek adabiy tili darsligi leksik birliklarning lug'aviy ma'nosi, o'zaro semantik munosabatlari va o'zbek tili lug'at tarkibining xususiyatlarini izohlashda muhim manba hisoblanadi [8, 35–50-b.].

Badiiy matnning yaxlitligi, mazmuniy tuzilishi va til birliklarining o'zaro munosabatlarini o'rganishda A. Mamajonovning Tekst lingvistikasi asari ham nazariy ahamiyatga ega. Mazkur manbadagi matnning mazmuniy va strukturaviy yaxlitligiga oid qarashlar dramatik dialoglar tarkibidagi leksik birliklarni alohida so'zlar sifatida emas, balki muayyan kommunikativ vazifani bajaruvchi yaxlit nutqiy tuzilma doirasida tahlil qilish imkonini beradi [9, 15–28-b.]. I. Mirzayevning lingvistik poetikaga bag'ishlangan maqolasida tilshunoslik va badiiy matn tahlili o'rtasidagi munosabatlar masalasi yoritilgan bo'lib, bu yondashuv leksik vositalarning estetik va mazmuniy imkoniyatlarini aniqlash uchun ahamiyatlidir [10, 22–28-b.].

Umuman olganda, ko'rib chiqilgan manbalar Behbudiy dramaturgiyasini tarixiy-adabiy, leksik-semantik va lingvopoetik yo'nalishlarda o'rganish uchun zarur nazariy asoslarni shakllantiradi. Biroq adib dramatik asarlaridagi leksik birliklarni semantik guruhlar, kontekstual ma'nolar, personajlar nutqidagi funksional farqlar va ma'rifatparvarlik g'oyalarining lisoniy ifodasi bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish alohida yondashuvni talab etadi. Shu sababli mazkur maqolada Behbudiy dramaturgiyasidagi ta'lim-ma'rifat, diniy-axloqiy, ijtimoiy va oilaviy-maishiy leksika, shuningdek, o'zlashma so'zlarning semantik-uslubiy xususiyatlari o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Mahmudxo'ja Behbudiyning dramatik merosi, xususan, “Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi” dramasi matni tanlandi. Asar leksikasining mazmuniy tarkibi, semantik xususiyatlari va funksional imkoniyatlarini aniqlash maqsadida tavsifiy, leksik-semantik, kontekstual, tasniflash hamda qiyosiy tahlil metodlaridan kompleks foydalanildi. Tavsifiy metod orqali dramatik matnda qo'llangan leksik birliklarning umumiy lisoniy xususiyatlari va qo'llanish doirasi yoritildi. Leksik-semantik tahlil asosida so'zlar mazmuniga ko'ra ta'lim-ma'rifat, ijtimoiy hayot, diniy-axloqiy qarashlar, oila va maishiy munosabatlar bilan bog'liq guruhlar ajratildi. Kontekstual tahlil yordamida leksik birliklarning personajlar nutqi va dramatik vaziyat doirasida namoyon bo'ladigan ma'nolari, semantik-uslubiy xususiyatlari hamda muallif g'oyasini ifodalashdagi vazifalari aniqlandi. Tasniflash metodi vositasida so'zlar kelib chiqishi, mazmuni va funksional xususiyatlariga ko'ra tizimlashtirilib, arabcha hamda fors-tojikcha o'zlashmalarning asar tilidagi o'rni belgilandi. Qiyosiy tahlil asosida esa ayrim leksik birliklarning tarixiy va zamonaviy o'zbek tilidagi ma'no xususiyatlari hamda qo'llanish holatlari o'zaro solishtirildi. Mazkur

metodlarning uyg'un qo'llanishi Behbudiy dramaturgiyasi leksikasining semantik tizimini yoritish, personajlar nutqining individuallashuvini belgilovchi omillarni aniqlash va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-ma'rifiy muhit hamda jadidchilik tafakkurining tildagi ifodasini ochib berishga xizmat qildi.

Natijalar

Mahmudxo'ja Behbudiy dramatik asarlari leksikasini tahlil qilish uning badiiy tilida davrning ijtimoiy-ma'rifiy muhiti, milliy tafakkuri, axloqiy qarashlari hamda til taraqqiyotiga xos xususiyatlar o'zaro uyg'unlashganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, “Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi” dramasi qo'llangan leksik birliklar asarning g'oyaviy mazmunini ochish bilan bir qatorda, XX asr boshlaridagi o'zbek jamiyatining ijtimoiy va ma'naviy manzarasini lisoniy jihatdan aks ettirishga xizmat qiladi. Tahlil natijasida asar leksikasini mazmun va funksional xususiyatlariga ko'ra bir necha asosiy leksik-semantik guruhlar ajratish mumkinligi aniqlandi.

Birinchi guruhni ta'lim va ma'rifat tushunchalarini ifodalovchi leksik birliklar tashkil etadi. Behbudiy ijodining asosiy g'oyaviy yo'nalishi xalqni ilm-ma'rifatga da'vat etish bilan bog'liq bo'lganligi sababli uning dramatik matnida *ilm*, *maktab*, *o'qimoq*, *muallim*, *tarbiya*, *savod*, *kitob*, *dunyoviy ilm* singari tushunchalar alohida semantik maydon hosil qiladi. Mazkur birliklar asarda oddiy nominativ vazifa bajarish bilangina cheklanmay, “ma'rifat – jaholat” qarama-qarshiligini shakllantiruvchi muhim konseptual vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ta'lim-ma'rifat semantik maydoniga kiruvchi birliklar Behbudiyning jamiyat taraqqiyotini ilm va tarbiya bilan bog'lovchi qarashlarini ifodalashga xizmat qiladi.

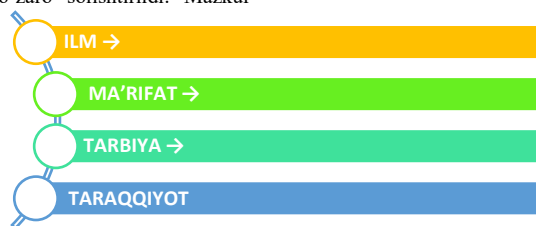
Asar leksikasida diniy-axloqiy mazmunni ifodalovchi birliklar ham muhim qatlamni tashkil qiladi. *Gunoh*, *savob*, *Xudo*, *shariat*, *duo*, *halol*, *harom*, *axloq*, *tarbiya* kabi diniy va axloqiy mazmunli birliklar qahramonlarning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va xatti-harakatlariga berilayotgan bahoni ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu leksik qatlam orqali muallif ma'rifat va axloq tushunchalarini bir-biridan ajralmagan holda talqin qiladi. Behbudiy uchun bilimli bo'lishning o'zi yetarli emas, balki insonning ma'naviy mas'uliyat va axloqiy mezonlarga amal qilishi ham jamiyat barqarorligining muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Dramatik matnda ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi leksik birliklar ham faol qo'llanadi. Jamiyatdagi kishilarning mavqei, kasbi va o'zaro munosabatlarini ko'rsatuvchi *boy*, *domla*, *ziyoli*, *xizmatkor*, *ota*, *bola*, *do'st* kabi birliklar personajlarning ijtimoiy maqomini belgilash bilan birga, davr ijtimoiy strukturasiining lisoniy tasvirini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, “boy” leksemasi faqat mulkdor shaxsni bildiruvchi nominativ birlik sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy qatlama mansublikni ifodalovchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. Personajning moddiy imkoniyatga ega bo'lishiga qaramasdan, farzand ta'lim-tarbiyasiga yetarlicha e'tibor bermasligi asardagi asosiy ijtimoiy ziddiyatlardan birini yuzaga chiqaradi.

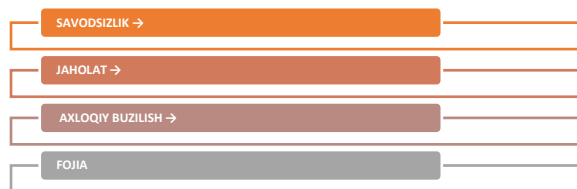
Behbudiy dramasi leksikasining yana bir muhim xususiyati oila va maishiy hayotga oid birliklarning keng qo'llanishidir. *Ota*, *farzand*, *bola*, *uy*, *pul*, *mol-dunyo*, *tarbiya* kabi birliklar orqali oilaviy munosabatlar va ota-onaning farzand kelajagi oldidagi mas'uliyati masalasi yoritiladi. Bu leksik birliklarning semantik mazmuni asar kontekstida kengayib, ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Xususan, “tarbiya” tushunchasi faqat oilaviy tarbiya doirasida qolmay, yosh avlodning kelajagi va jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq konseptual birlik darajasiga ko'tariladi.

Tahlilda alohida e'tibor talab qiladigan jihatlardan biri ma'rifat va jaholat semantik qarama-qarshiligidir. Behbudiy asarning g'oyaviy mazmunini ko'p hollarda qarama-qarshi semantik maydonlar orqali shakllantiradi. Bir tomonda *ilm*, *o'qish*, *maktab*, *tarbiya*, *ma'rifat* tushunchalari tursa, ikkinchi tomonda *savodsizlik*, *nodonlik*, *jaholat*, *axloqsizlik* kabi salbiy mazmunli birliklar turadi. Mazkur antitezaviy munosabat dramatik konfliktning lisoniy asoslaridan birini tashkil qiladi.

Buni quyidagi semantik model orqali ifodalash mumkin:

unga qarama-qarshi ravishda:

Ushbu semantik zanjir “Padarkush”ning umumiy mazmuni va muallif konsepsiyasini anglashda muhim ahamiyatga ega. Asar nomidagi “padarkush” leksemasining o’zi ham kuchli semantik yuklamaga ega. Mazkur birlik asar voqealarining fojiali yakunini nomlash bilan bir qatorda, noto’g’ri tarbiya va ma’rifatsizlikning ijtimoiy oqibatini ramziy tarzda umumlashtiradi. Shu sababli “padarkush” leksemasini asarning tayanch semantik birliklaridan biri sifatida baholash mumkin.

Asar tilining yana bir muhim belgisi o’zlashma leksikaning faol qo’llanishi bilan xarakterlanadi. XX asr boshlaridagi o’zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyoti bilan bog’liq ravishda Behbudiy tilida arabcha va fors-tojikcha kelib chiqishga ega birliklar uchraydi. *Ilm, ma’rifat, tarbiya, axloq, millat, dunyo, davlat* kabi arabcha kelib chiqishga ega va o’zbek adabiy tilida o’zlashib ketgan birliklar muallifning ijtimoiy, ma’rifiy va

axloqiy qarashlarini ifodalashda faol xizmat qiladi. Bu birliklarning katta qismi bugungi o’zbek adabiy tilida ham faol qo’llanayotgani ularning til lug’at tarkibida barqarorlashganligini ko’rsatadi.

Leksik-semantik tahlil personajlar nutqining ijtimoiy differensiallashuvi mavjudligini ham ko’rsatadi. Dramatik asarda qahramonlarning nutqi ularning ijtimoiy mavqei, saviyasi va dunyoqarashiga muvofiq shakllantiriladi. Ma’rifatli qahramon nutqida ilm, ta’lim, tarbiya va jamiyat kelajagiga oid tushunchalarning ustunligi kuzatilsa, ma’rifatdan uzoq personajlarning nutqida kundalik manfaat, boylik va maishiy ehtiyojlarni anglatuvchi birliklar ko’proq namoyon bo’ladi. Natijada leksik tanlov personaj xarakterini yaratishning muhim vositasiga aylanadi.

Tahlil qilingan leksik qatlamlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Leksik-semantik guruh	Asosiy birliklar	Matndagi semantik-uslubiy vazifasi	Leksik-semantik guruh
Ta’lim-ma’rifat leksikasi	ilm, maktab, o’qish, muallim, tarbiya	Ma’rifatparvarlik g’oyasini ifodalash	Ta’lim-ma’rifat leksikasi
Diniy-axloqiy leksika	gunoh, savob, shariat, halol, harom	Ma’naviy-axloqiy baholashni yuzaga chiqarish	Diniy-axloqiy leksika
Ijtimoiy leksika	boy, domla, ziyoli, xizmatkor	Personajlarning ijtimoiy mavqeini belgilash	Ijtimoiy leksika
Oila-maishiy leksika	ota, bola, farzand, uy, pul	Oilaviy muhit va tarbiya masalasini yoritish	Oila-maishiy leksika
Salbiy semantik birliklar	jaholat, nodonlik, savodsizlik	Ijtimoiy illatlarni baholash	Salbiy semantik birliklar
O’zlashma leksika	ilm, ma’rifat, axloq, millat, davlat	Davr adabiy tilining lug’aviy xususiyatlarini aks ettirish	O’zlashma leksika

Tadqiqot natijalari Behbudiy dramatik asarlari leksikasida ma’rifat, tarbiya, axloq, oila va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog’liq semantik maydonlar yetakchi o’rin tutishini ko’rsatadi. Ushbu semantik maydonlar mustaqil holda emas, balki bir-biri bilan uzviy bog’langan holda asarning yaxlit g’oyaviy-lisoniy tizimini shakllantiradi. Ayniqsa, “ilm – jaholat”, “tarbiya – tarbiyasizlik”, “ma’rifat – savodsizlik” kabi semantik oppozitsiyalar muallifning ijtimoiy-estetik pozitsiyasini ifodalashda muhim vosita vazifasini bajaradi.

Muhokama

Mahmudxo’ja Behbudiy dramatik asarlarining leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish adibning badiiy tafakkuri, til tanlovi va ijtimoiy-ma’rifiy qarashlari o’rtasidagi uzviy munosabatni aniqlash imkonini beradi. Xususan, “Padarkush yoxud o’qimagan bolaning holi” dramasida so’zlar voqea-hodisalarni nomlash vositasi bo’lish bilan birga, qahramonlarning dunyoqarashi, jamiyatdagi o’rni va ma’naviy mezonlarini ifodalashga ham xizmat qiladi. Dramatik matnning asosiy xususiyati shundaki, muallif munosabati ko’pincha bevosita izohlar orqali emas, balki personajlar dialogi, ularning leksik tanlovi va nutqiy vaziyatlar orqali namoyon bo’ladi. Shu sababli asardagi lug’aviy birliklarni o’rganishda ularning mazmuni bilan bir qatorda, muloqot jarayonida qanday ma’no kasb etishi va dramatik ziddiyatning shakllanishiga qay darajada ta’sir ko’rsatishini hisobga olish lozim.

Drama leksikasining muhim xususiyatlaridan biri ta’lim va ma’rifat bilan bog’liq tushunchalarning asar g’oyaviy yo’nalishini belgilashidir. Ilm, o’qish, maktab, muallim va tarbiya kabi birliklar o’zaro mazmuniy aloqaga kirishib, shaxs kamoloti va jamiyat taraqqiyoti haqidagi qarashlarni ifodalovchi semantik maydonni yuzaga keltiradi. Bu so’zlarning ahamiyati ularning lug’aviy ma’nosidagina kelib chiqmaydi, balki asardagi voqealar rivoji bilan bog’liq holda kengayadi. Ta’lim masalasi shu tariqa alohida shaxsning bilim olishi doirasidan chiqib, oilaning farzand kelajagi oldidagi mas’uliyati va jamiyatning ma’naviy istiqbolini bilan bog’liq muammoga aylanadi. Behbudiy badiiy ifodada aynan shu munosabatni markazga qo’yib, ma’rifatni ijtimoiy hayotning muhim mezoni sifatida talqin etadi.

Asarda ta’limga oid tushunchalar bilan bir qatorda, ularning qarama-qarshi mazmunini ifodalovchi birliklar ham g’oyaviy jihatdan muhimdir. Ilm va jaholat, savodxonlik va savodsizlik, ongli munosabat va beparvolik o’rtasidagi mazmuniy qarama-qarshiliklar dramatik konfliktning shakllanishiga xizmat qiladi. Bunday oppozitsiyalar faqat ijobiy va salbiy

hodisalarni farqlash uchun emas, balki qahramonlarning qarorlari qanday oqibatlarga olib kelishini anglatish uchun ham qo’llanadi. Asar nomidagi “padarkush” so’zi ham shu nuqtayi nazardan alohida semantik ahamiyatga ega. U voqealar rivojida yuzaga keladigan fojiani nomlash bilan birga, ota va farzand o’rtasidagi munosabatlarning izdan chiqishi, tarbiya masalasidagi kamchiliklar va insoniy mas’uliyatning buzilishi bilan bog’liq mazmunni mujassamlashtiradi. Biroq mazkur leksemaning semantik yukini faqat savodsizlik bilan izohlash yetarli emas: uning badiiy ta’siri asardagi oilaviy munosabatlar, qahramonlar xatti-harakati va voqealar yakuni bilan birgalikda shakllanadi.

Behbudiy dramaturgiyasida diniy-axloqiy mazmundagi so’zlar ham muayyan baholash mezonlarini ifodalashda ishtirok etadi. Ushbu qatlamga mansub birliklar insonning xulq-atvori, burchi, mas’uliyati va jamiyatdagi munosabatlarga doir qarashlarni yoritishga yordam beradi. Ularning matndagi vazifasi diniy tushunchalarni oddiy bayon qilish bilangina cheklanmay, qahramonlarning ma’naviy qarashlarini tavsiflash va ayrim xatti-harakatlarning axloqiy mohiyatini ochish bilan ham belgilanadi. Shu jihatdan Behbudiy ijodida ma’rifiy qarashlar va axloqiy qadriyatlar bir-birini to’ldiruvchi mazmuniy qatlamlar sifatida namoyon bo’ladi. Bunday uyg’unlik adibning jamiyatni yangilash haqidagi qarashlarida bilim olish, tarbiya va ma’naviy mas’uliyatning o’zaro bog’liqligini ko’rsatadi.

Ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi leksik birliklar dramadagi personajlar tizimini tushunishda alohida ahamiyat kasb etadi. “Boy”, “domla”, “ota”, “bola” singari nomlar qahramonlarning ijtimoiy yoki oilaviy mavqei haqida ma’lumot berish bilan birga, ular o’rtasidagi munosabatlarning mazmunini ham belgilaydi. Jumladan, “boy” leksemasi muayyan moddiy imkoniyatga ega shaxsni anglatadi, biroq dramatik vaziyatda bu maqomning o’zi insonning ma’naviy yetukligi yoki farzand tarbiyasiga mas’uliyatli munosabatni kafolatlamasligi ko’rinadi. Shu tariqa moddiy ta’minlanganlik va ma’naviy mas’uliyat o’rtasidagi tafovut asarning ijtimoiy mazmunini chuqurlashtiradi. Personajlarni nomlovchi birliklarning mazkur xususiyati leksik ma’no badiiy kontekst ta’sirida ijtimoiy-baholovchi mazmun bilan boyishini ko’rsatadi.

Oilaviy-maishiy leksika ham dramatik voqealarning mazmunini shakllantirishda muhim o’rin tutadi. Ota, farzand, uy va mol-dunyo kabi birliklar oilaning kundalik hayoti, moddiy munosabatlari hamda avlodlar o’rtasidagi aloqalarni ifodalaydi. Biroq asar doirasida ularning mazmuni oddiy maishiy holatlarni tasvirlashdan kengroq ma’no kasb etadi. Xususan, ota va farzand munosabatini ifodalovchi birliklar tarbiya, ishonch

va mas'uliyat masalalari bilan uzviy bog'lanadi. Bu holat oilani faqat xususiy hayot doirasi sifatida emas, balki shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy muhit sifatida talqin etishga imkon beradi. Maishiy leksikaning badiiy vazifasi asardagi ijtimoiy muammolarni kundalik hayot manzaralari orqali ochib berishida namoyon bo'ladi.

Dramatik matnning leksik tarkibida arabcha va fors-tojikcha o'zlashmalarning mavjudligi ham davr adabiy tilining tarixiy xususiyatlarini o'rganish uchun muhimdir. Ilm, ma'rifat, axloq, millat va davlat singari birliklar o'zbek tilida barqaror qo'llanadigan so'zlar qatoriga kiradi. Ularning asarda ishlatilishi ijtimoiy, ma'naviy va ma'rifiy tushunchalarni ixcham hamda mazmunan aniq ifodalash imkonini beradi. Bunda so'zning kelib chiqishi bilan uning matndagi vazifasini farqlash zarur: etimologik jihatdan o'zlashma bo'lgan birlik badiiy kontekstda o'zbek tilining umumiy lug'aviy tizimiga singib ketgan holda qo'llanishi mumkin. Shuning uchun o'zlashma qatlamni o'rganishda so'zlarning kelib chiqishini aniqlash bilan cheklanmasdan, ularning matndagi ma'nosi, qo'llanish doirasi va boshqa birliklar bilan semantik munosabatlarini ham hisobga olish lozim.

Personajlar nutqining leksik xususiyatlari asardagi xarakter yaratish usullarini ham namoyon etadi. Qahramonlarning qanday so'zlarni tanlashi, qaysi tushunchalarga murojaat qilishi va fikrini qanday ifodalashi ularning bilim darajasi, qadriyatlarini hamda voqealarga munosabatini anglashga yordam beradi. Bunda personaj nutqini faqat alohida so'zlar asosida baholash to'g'ri bo'lmaydi; leksik tanlov dialogning mazmuni, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabat va dramatik vaziyat bilan birgalikda tahlil qilinishi kerak. Mazkur yondashuv Behbudiy asarida tilning xarakterologik imkoniyatlarini aniqlash, muallifning qahramonlarga

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Tuzatilgan va to'ldirilgan 2-nashri. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999. – 279 b.
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 396 b.
3. Qosimov B. Maslakdoshlar: Behbudiy, Ajziy, Fitrat. – Toshkent, 1994.
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent, 2007.
5. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.

munosabatini anglash va badiiy konfliktning lisoniy ifodasini yoritishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, Behbudiy dramaturgiyasining leksik-semantik xususiyatlari tarixiy til materiali, personajlar nutqining o'ziga xosligi va asarning ijtimoiy-ma'rifiy mazmuni kesishgan nuqtada namoyon bo'ladi. Leksik birliklarning semantik guruhlar bo'yicha o'zaro aloqasi, kontekstda yangi mazmun qirralarini kasb etishi va qahramonlar xarakterini ochishga xizmat qilishi dramatik matnning yaxlit badiiy tizimini shakllantiradi. Shu sababli Behbudiy asarlari leksikasini o'rganish nafaqat jadid adabiyotining til xususiyatlarini tavsiflash, balki XX asr boshlaridagi o'zbek jamiyatining ma'rifiy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy mezonlarini til vositasida anglash uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Xulosa

Behbudiy dramaturgiyasida leksik birliklar uch asosiy funksiyani bajarishi aniqlandi: nominativ funksiya orqali davrga xos shaxs, hodisa va tushunchalar nomlanadi; xarakterologik funksiya orqali personajlarning ijtimoiy mavqei, saviyasi va dunyoqarashi ochib beriladi; g'oyaviy-uslubiy funksiya orqali esa muallifning ma'rifatparvarlik, ta'lim-tarbiya va jamiyatni isloh qilishga doir qarashlari ifodalanadi. Behbudiy dramatik asarlari leksikasi faqat muayyan davr lug'at tarkibini namoyish etuvchi til materiali emas, balki jadid ma'rifatparvarligining konseptual mazmunini o'zida mujassamlashtirgan yaxlit semantik tizimdir. Dramatik matndagi leksik birliklarning tanlanishi, semantik guruhlanishi va kontekstual faollashuvi muallifning badiiy maqsadi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ular orqali XX asr boshlaridagi o'zbek jamiyatining ijtimoiy-ma'naviy muammolari lisoniy jihatdan modellashtirilgan.

6. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
7. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
8. Shoabdurahmonov Sh. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1980.
9. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
10. Mirzayev I. Lingvistik poetika va uning filologik tahlildagi o'rni // Tilshunoslikning dolzarb masalalari: ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: Universitet, 2002. – B. 22–28.